

TEMSİLİYETLER BAĞLAMINDA AHMET MİTHAT EFENDİ’NİN ROMANLARINDA “İNGİLİZ”, “İNGİLİZLİK” ve “İNGİLTERE”*

Dr. Öğr. Üyesi Serap ASLAN COBUTOĞLU**

Öz: Bu çalışmada 19. yüzyıl Tanzimat dönemi yazarlarından Ahmet Mithat Efendi’nin romanlarında “İngiliz”, “İngilizlik” ve “İngiltere” kavramlarının nasıl yansıtıldığı, İngiltere ile Osmanlı Devleti’nin sosyal, kültürel ve siyasi ilişkilerinin bir “toplum mühendisi” olan yazarın roman metinlerinde hangi cepheleriyle işlendiği, temsiliyetler ve genellemeler noktasında İngiliz, İngilizlik ve İngiltere imajının hangi bağlamlarda kurulduğu üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte yazarın romanlarındaki İngilizlerin Müslüman-Türk unsurunu nasıl gördüğü, bu bakışa yazarın hangi noktalarda müdahale ettiği bahsine de değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Mithat Efendi, İngiltere, İngiliz, İngilizlik, Osmanlı, Osmanlılık, Müslüman-Türk, coğrafya

“British”, “Britishness” and “Britain” In the Context of Representativeness In the Novels of Ahmet Midhat Efendi

ABSTRACT: In this study, it is emphasized that how the concepts of “British”, “being British” and “Britain” were reflected in the novels of Ahmet Mithat Efendi who is the nineteenth centu-

* Bu çalışma 12-15 Mayıs 2015 tarihleri arasında Hacettepe Üniversitesi’nde düzenlenen *British and Turkish Literary and Cultural Interactions* adlı sempozyumda “Temsiliyetler Bağlamında Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında İngiliz, İngilizlik ve İngiltere” başlığıyla sunulmuş bildiri metninin genişletilmiş biçimidir.

** Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Böl. aslanserap34@gmail.com

Gönderim Tarihi: 19.03.2018 Kabul Tarihi:05.11.2018

ry Tanzimat (Reform) Period writer, and how the aspects of the social, cultural and political relationships between Britain and the Ottoman Empire were discussed in the novels of the author who was a “social engineer”, in which context the images of the British, Britishness, Britain were constructed in terms of representativeness and generalizations. In addition, it is tried to focus on how the British people in the author’s novels perceive the element of the “Muslim-Turk” and the points the writer puts forward within that view.

Key Words: Ahmet Mithat Efendi, Britain, British, Britishness, Ottomans, Ottomanism, Muslim-Turk, geography

Giriş

Türk edebiyatının ilk romancılarından Ahmet Mithat Efendi 1844-1912 yılları arasında yaşamıştır. İlk hikâyesi 1870’te yayınlanan yazar, vefatına kadar sürede devamlı eser vermiştir. Bir bakıma “yazı makinesi” olarak anılan yazarın roman, hikâye, tiyatro türünde pek çok eseri bulunmaktadır. Aynı zamanda tarih, coğrafya, din, felsefe, ekonomi, pedagoji, sosyoloji gibi çeşitli konulara dair yazdığı fikrî eserleri de mevcuttur. Ahmet Mithat Efendi “ansiklopedist” bir yazardır. Sadece fikrî eserlerinde değil, kurmaca metinlerinde de sosyal yaşam, çocuk eğitimi, kadın ve kadın hakları, tarih, coğrafya, felsefe, medeniyet gibi pek çok konuyu işler. Bu konu çeşitliliği içinde yazarın eserlerindeki karakterlerin çeşitliliği ve bu karakterlerin coğrafi uzantılarının genişliği dikkat çeker.¹ (Aslan Cobutoğlu, 2014). Buna göre Müslüman unsurların yanı sıra Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Fransızlar ve Ruslar yazarın eserlerindeki yerlerini alırlar. Bu çerçeveyi genişleten unsurlardan biri de İngilizlerdir.

Çalışmanın öncelikli amaçlarından biri İngilizler ve İngiltere’nin on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumunda nasıl görüldüğünden ziyade Ahmet Mithat Efendi’nin eserlerinden İngiltere ve İngilizlerle ilgili nasıl bir fotoğrafın çıktığının tespitidir. Bu süreçte Ahmet Mithat Efendi’nin ve onun da temsil ettiği Osmanlı-Türk aydınının zihniyet dünyasını göstermesi bakımından yazarın durduğu yer önemlidir. Siyasal tutum bakımından Sultan II. Abdülhamit’e yakın olduğu bilinen yazarın, coğrafi ve tarihî bakımdan İngiltere ile ilgili düşüncelerinin, İngiltere’yi cinsiyet (dişillik)

¹ Ahmet Mithat Efendi’nin hikâye ve romanları üzerine yapılmış coğrafya merkezli çalışmalar için bk. Kefeli, 2006; Bilgiç, 2008; Aslan Cobutoğlu, 2014.

üzerinden tanımlayan tavrının, etnik (ırk ayırımına gitmeksizin) ve kültürel bakımdan İngilizler ve genel İngilizlik hâli hakkında eserlerinden edinilen verilerin toplumsal bilimler için hayli ilgi çekici olacağı muhakkaktır.

Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında İngilizler, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler², imparatorluk coğrafyasına dışarıdan gelmiş seyyahlar ve Osmanlı sınırları dışındaki etnik unsurlardan biri olarak yer alırlar. Yani yazarın romanlarında İngiltere ve İngilizler, Osmanlı sınırları içinde ve dışında olmak üzere iki şekilde temsil edilmektedir. Bu çerçevede on dokuzuncu yüzyılda gelişen siyasi olaylar, imzalanan antlaşmalar, gerçekleşen savaşlar, Osmanlı Devleti'nin yeni müttefik arayışları, İngiltere ve Rusya arasında sıkışıp kalan Osmanlı Devleti'nin kaygılarının bu temsile nasıl yansıdığı, bu durumun sosyal ve kültürel hayattaki akisleri ve nasıl bir İngiltere resmi ortaya çıktığının Osmanlı toplumunun nabzını tutan Ahmet Mithat Efendi'nin eserleri üzerinden okunması mümkündür.

Ahmet Mithat Efendi'nin Romanlarında “İngiliz”, “İngilizlik” ve “İngiltere”

Ahmet Mithat Efendi birçok romanında sosyal dünyaya ait bir harita çıkarmaktadır. Bu harita ve yazarın sosyal sınıfları tabi tuttuğu kalıplaştırmalar, kendi dâhil olduğu coğrafyanın yani Osmanlı coğrafyasının sosyal görünümünü diğer coğrafyalarla kıyaslayarak tanımlamasına yardım eder. Bu kıyaslanmanın bir yönü de İngiltere ve İngilizlerdir. Buna göre Ahmet Mithat Efendi, İngilizleri tanıtır ya da tanımlarken onları Fransız, Rus, Osmanlı karşıtlığı ya da beraberliği içinde vermekte, medeni İngiliz - vahşi Amerikalı çatışması, İngiltere - Avrupa, İngiltere - Rusya karşılaştırması düzleminde yararlanmaktadır. Bu bağlamda İngilizleri konumlandırırken yazarın bakışının çift taraflı olduğu söylenebilir. Buna göre İngilizler kimi zaman olumlu/olumsuz eleştirilen kimi zaman da eleştiren konumdadırlar. Kendi fikirlerini kahramanları ağızından yansıttığını bildiğimiz yazar, bazen de bu iş için İngilizleri seçer.

² Yazarın eserlerinde Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler ile ilgili yapılmış bir çalışma ve eserlerindeki yabancı unsurlar ile ilgili bir diğer çalışma için bk. Gökçek, 2006; Gürani Arslan, 1995: 590-600.

Eserlerinde kültürel malzemesini sosyal ilişkiler ağında yakalayan Ahmet Mithat, bakışını farklılıkları göstermek için kullanmıştır. Farklı topluluklar arasındaki hareketli-sabit ve bir diğerine göre değişen sınırlar ve kimliklerden söz eder. Milletleri, etnik unsurları tanımlarken kültürel ve çevresel belirleyiciler ile fiziksel ve biyolojik unsurlar üzerinde durur. Bu bakımdan onun eserlerindeki İngilizler daha çok beşeri yönleri ile vurgulanırlar. Bu çerçevede İngiltere etnik coğrafya, siyasi coğrafya ve kültür coğrafyası görünüşleri ve göndermeleri ile yazarın roman metinlerine yansımaktadır. Yazarın eserlerinde İngilizlerin etnik, sosyal, siyasal, dilsel, dinsel özellikleri verilirken hayat şekilleri, insani özellikleri, âdetleri, yeme-içme, giyecek tercihleri, eğitim konusundaki tutumları ve bilime olan merakları beraberinde verilmiştir.

Fiziksel Özellikler: Ahmet Mithat, eserlerinde İngilizlerin fiziksel özelliklerinden söz ederken herhangi bir ırk sınıflamasına gitmemektedir. Birtakım ortak atıflarla sosyal sistemde ötekilerden ve kendinden ayırdığı “tanımlanabilir gruplardan” söz eder. Bu bakımdan karakteristik görünüş farklılıklarını konuya dâhil eder. Yazarın romanlarında İngiliz kızları genel olarak “fidan boylu”, “beyaz tenli”, “kırmızı çehreli”, “beyaza yakın lepiska saçlı” ve “mavi gözlü”dürler. Bu tür fiziksel özellikler 1876’da yayımlanan *Felâatun Bey ile Rakım Efendi* romanındaki “İngiliz kızları vesse-lam” (s. 48) ifadesiyle bütün İngiliz kızlarına atfedilir. Buna mukabil *Acayib-i Âlem* (1882) romanındaki İngiliz seyyah Miss Haft’ın fiziksel özellikleri üzerinde durmamaktadır. İngiltere, Osmanlı ve Rusya devletleri arasındaki ilişkilere göndermeler içeren romanda, Rus konteslerinin soğuk/beyaz çehresine karşılık İngiliz kadın seyyahın “pembe çehre” (s. 221) sinden söz edilir. Yazar burada Petersburg hanımlarının karşısına İngiliz hanımlarını koyar.

Yazar İngilizlerin fiziksel görünüşlerine dair bilgi verirken İngiltere’nin ikliminin ve coğrafyasının insanlar üzerindeki fiziksel ve biyolojik tesirlerine değinmemekte, ancak bu görünüş farklarının birtakım engeller ortaya çıkaran rolleri üzerinde durmaktadır. Görünüş farklarının ortaya çıkardığı ilk engel evlilik bahsinde kendisini gösterir. *Rikalda Yahut Amerika’da Vahşet Âlemi* (1891) romanında beyaz tenli İngiliz kızı ile bakır tenli Amerika vahşisinin evlenemeyeceği vurgusu yapılır. Evlense de çocukları anneye de babaya da benzemeyecek, ikisine de yabancı birer yaratık olacaklardır.

Beşerî Özellikler: Suphi ve Hicabi adlı iki arkadaşın Rusya ve kuzey memleketlerine seyahatlerinin anlatıldığı *Acayib-i Âlem*

romanında İngilizler daha çok insani vasıfları ve ilgi alanları ile verilirler. Buna göre İngiliz coğrafyasının insanı soğuktur, az konuşur, “tünd ve abüs” (s. 69) tür. Genel olarak sadedirler ve kendilerine mahsus bir “tavr-ı katı” (s. 95) leri vardır. İngilizler içinde şen ve latif birini bulmak zordur. “Sadelik” (s. 84) leri ile ön plana çıkarılan İngiliz kadınları serbest olmakla birlikte İngiliz seyyah Miss Haft'ta görüldüğü gibi onların Fransız ve Rus kadınlara benzemeyen bir rahatlıkları vardır. Romanda bir mukayeseye göre değerlendirilen İngiliz kadınlara paralel olarak İngiliz erkekleri de Osmanlı erkekleriyle mukayese edilirler. Bu mukayesenin İngiliz Miss Haft tarafından yapılması ilginçtir. Nitekim Osmanlı erkek seyyahların bakış açısından İngilizleri ve İngiliz kadınlarını tanımlayan yazar, İngiliz kadın seyyah gözünden de Osmanlı erkeklerini tanımlamaktadır. İngiliz erkeklerini Osmanlı erkekleriyle kıyaslayan Miss Haft'a göre İngiliz erkekleri ne kadar eğitilmiş olurlarsa olsunlar Osmanlı erkekleri kadar iffetli ve edepli olamazlar. Burada elbette işaret edilen İngiliz erkeklerinden ziyade Osmanlı erkekleridir.

Mahalli hususiyetlerini koruma noktasında ise İngilizler İtalyan, Fransız ve Almanlardan farksızdırlar. Rusların aksine bilimsel gelişmelerin yanında kendilerine özgü olanı koruyabilmişlerdir. *Acayib-i Âlem* romanında İngiliz seyyah Miss Haft, Rusya'da verilen bir yemek davetine katılır. Yemekte ekmeği bıçak yerine eliyle bölerken Ruslar tarafından ayıplanmayı önemsemeyecek kadar İngilizliğine güvenmektedir. İngilizlerin kendi ülkelerindeki ya da ülkelerini temsilen dışarıdaki görünüşleri böyleyken Osmanlı tebaası olan İngilizlerde durum biraz farklıdır. Osmanlı tebaası olan İngilizlerde baskın kültürün etkisinde yerleşme temayülü görülmektedir. *Felâton Bey ile Rakım Efendi* romanında Mister Ziklas'ın kızları Can ve Margrit'in İngiliz şiirlerinden vazgeçip İngiliz şivesi ile Farsça şiirler okumaları, piyanoda Osmanlı musikisine ait parçalar çalmaları buna örnek teşkil eder. Bu durum, Doğu kültürü karşısında İngiliz kızlarının edilgin tavrının yanı sıra yeni kültüre uyum sağlamalarının da bir sonucudur.

Yeme-İçme Alışkanlıkları: Yazarın eserlerinde yer alan yeme-içme konusundaki tercihleri de İngilizlerin ayırıcı vasıfları olarak sunulur. Buna göre tren, vapur gibi ortak kullanım alanlarında İngiliz mutfağı, tavuk, kutu sardalyesi, havyar gibi lezzetlerle temsil edilirken Osmanlı-Türk mutfağı dana etinden yapılarak ızgarada pişirilen kimyonlu köfte gibi lezzetlerle temsil edilir. Ev

gibi şahsi kullanım alanlarında da benzer şekilde bölgesel bir ayrım dikkat çeker. *Felâatun Bey ile Rakım Efendi* romanında İngiliz Ziklas ailesi tarafından alafrağa usulde tertip edilen davette Rakım'a mayonezli balık ikram edilirken bir Osmanlı efendisi olan Rakım'ın evindeki alaturka davette İngiliz aileye yahni ikram edilir. İngiltere ve Osmanlı coğrafyasının kültürel coğrafi görünümüne göndermede bulunan bu durum, aynı zamanda kültürel anlamda bir tercihe de işaret eder. Bununla birlikte Osmanlı tebaasındaki İngiliz Ziklas ailesinin kendi kültürünün yeme-içme alışkanlığını Osmanlı coğrafyasına taşıdığı görülmektedir. Bu durum, kültürün belli bir coğrafyaya ait olmakla birlikte düşünsel yahut davranışsal taşınabilir bir bütün olması ile alakalıdır. Bu açıdan bakıldığında *Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi* romanı da ilgi çekici verilerle yüklüdür. Romanda vahşi Amerika yerlilerinin eline düşen İngiliz kızı bir süre sonra kendi kültürüne ait unsurları yerliler arasında uygulamaya koyulur. Onlara ziraatı öğretir, yeme-içme kültürüne ait bazı özellikleri Amerika'ya taşır, yemek yapar, rakı imal eder. Çamurdan evler yaptırır ve onları medenileştirmeye çalışır. Bu açıdan bakıldığında kendi kültürel değerlerini, gündelik yaşam pratiklerini yerliler arasına taşıyan İngiliz figürü üzerinden yazar, bir bakıma İngilizleri Amerika'ya medeniyet götüren insanlar olarak görüldüğünden söz eder. Yani İngilizler, bir çeşit medeniyet taşıyıcısıdır. Ancak bu İngilizlerin görünürdeki niyetleridir. Nitekim romanda asıl amacın Amerikan vahşilerinin Hıristiyanlaştırılmaları, keşfedilmemiş topraklarının ele geçirilip sömürülmesi olduğu vurgusuyla yazar bu durumu daha çok İngilizler, Fransızlar, İspanyollar olmak üzere Avrupa geneli üzerinden eleştirir.

Kıyafet Alışkanlıkları: Kıyafet konusundaki tercihler de İngilizlerin bir diğer ayırıcı vasıflarındandır. *Acayib-i Âlem* romanındaki İngiliz kadın seyyah Miss Haft İngilizlere has sadeliğiyle dikkat çekerken *Felâatun Bey ile Rakım Efendi*'deki Ziklasların kızları şehir içi sandal gezilerinde giymeyi alışkanlık halinde getirdikleri denizci kıyafetleriyle dikkat çekerler. Rukanlar, mavi kurdeleri, mavi şapkaları, mavi çapa desenli gömlek, mavi askılı beyaz fistan, beyaz çorap, mavi potin, boyunbağı... (s. 63)

Kıyafet konusunda ilginç bir bakış açısı da 1876'da yayınlanan ve yine bir seyahat romanı olan *Paris'te Bir Türk* romanında karşımıza çıkar. Romanda yurt dışından İstanbul'a gelen İngiliz ressam aracılığıyla bir eleştiri yapılmaktadır. İngiliz ressam James, çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik milletlerine ait elbiseleri birinin üstüne giydirerek bunları resmetmekte ve halkına

Osmanlı insanını böyle tanıtmaktadır. Osmanlı coğrafyasına ait unsurlar tarihin süzgecinden geçerek gelen ve kendine has bir nitelik taşıyan miras gibi sunulmazlar. Bunlar, aralarında bir uyum sağlanmaksızın amaçsızca üstüste bindirilerek bir yamalı bohça vaziyetinde tanıtılmaktadır. Bu nedenle yazar romanda James'i sürekli komik duruma düşürerek cezalandırır.

Eğitim: İngilizler eğitim konusundaki uygulamaları ile de yansıtılmaktadırlar. *Felâton Bey ile Rakım Efendi*'deki Ziklas ailesinin kızları Fransızca bilirler, piyano çalarlar, dil öğrenme becerileri vardır; altı ayda Türkçeyi okuma-yazma, terkip yapma derecesinde öğrenirler. *Bahtiyarlık* (1886) adlı eserinde ise Fransız ve İngiliz eğitimi karşılaştırılır ve kadınları hayatın gerçeklerine hazırladığı için İngiliz eğitimi övülür. Fransızların aksine İngilizler kızlarına roman okutur, evlenene kadar özgür hareket etme hakkı tanır ve onları hayatın gerçeklerine hazırlarlar. Bu nedenle İngiliz kadınları aldıkları eğitim ve terbiye dolayısıyla eşlerine sadık olup dış dünyada iyi ve kötüyü birbirinden ayırabilirler. Bu bakımdan Ahmet Mithat da İngiliz eğitiminden yana tavır alır.

İngilizler denizcilik ve seyahate meraklı oluşlarıyla da dikkat çeken bir millet olarak yansıtılırlar. Hatta bu vasıflar İngiliz milletin en ayırıcı özellikleri olarak sunulur. Ahmet Mithat "İngilizlik damarlarındaki gemicilik kanı" (s. 245) ndan söz eder. *Acayib-i Âlem*'de bir İngiliz kadınının seyahati göze aldığı zaman bir erkeğe ihtiyaç duymaksızın yola koyulabileceği ve seyahat konusunda erkekten farksız olduğu düşüncesi vurgulanır. Özellikle İngilizler, kuzeye yapılan seyahatlerde diğer milletlere göre oldukça üstündürler, nitekim seyahatnameleri önemli bilgiler içerir. *Ahmet Metin ve Şirzat* (1891) romanında İngiliz Madam Borasay'ın yazdığı devriâlem seyahati bu bakımdan önemlidir. Romanda İngilizler, Amerika'ya, Kuzey Buz Denizi taraflarına keşif gemileri yollar, bu konuda Fransızlarla yarışır. *Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi*'nde ise İngilizlerin seyahat konusunda kurumsallaştıkları görülür.

Siyaset: Yazarın eserlerinde İngilizler ve İngiltere birtakım siyasi göndermelerle de dikkat çeker. Ahmet Mithat bu göndermelerin içini himaye, güven, tehdit, tehlike, denge gibi çağrışımlarla doldurur. *Acayib-i Âlem*'de İngiliz Miss Haft'ın kimi kararları Osmanlı seyyahlarını koruma/kollama amacı taşır. Bu çerçevede okuru, himaye eden İngiliz/İngiltere imajı ile karşılaştırır. Romanda İngiliz figürüne ve İngiltere'ye daha yakın olduğunu hissettiren Ahmet Mithat Efendi'nin Osmanlı'nın mevcut siyasi durumunu da

göz önünde bulundurduğu söylenebilir. Ancak değişen siyasi koşullar neticesinde o da bakışının yönünü İngiltere'den Rusya'ya kaydırmıştır. Nitekim on dokuzuncu yüzyılın gelişen siyasi ve askerî olayları neticesinde İngiliz yöneticiler başlangıçta³, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bir politika izlemişlerdir. Ancak 1880'lerde İngiltere'nin politikasını değiştirdiği görülür. Bunda 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı etkili olmuştur. Artık İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikasını bir yana bırakarak güvenliği sağlamak amacıyla Osmanlı topraklarını kendi yönetimi altına almak isteyecektir. Bu yeni politikanın ilk uygulamaları da 1882'de Mısır'ın işgali ile kendisini gösterir. Bu anlamda Osmanlı için İngiltere artık güven telkin etmeyen bir ülkedir ve II. Abdülhamit de İngiltere'ye güvenmemektedir (Karal, t.y.: 78, 185-186; Ülman, 1985: 273-284).

Acayib-i Âlem'de yazar, İngilizlere ve İngiltere'ye yakın durmakla birlikte Rus aleyhtarlığında da bulunmaz. Bu tutum, onun Osmanlı ile komşu olan Rusya'yı göz ardı etmediğini göstermektedir. Romanda Rus prensesi, seyyah Suphi ve Hicabi Beyleri yolculukları sırasında himaye etmek, rahat ettirmek ister, fakat onun ısrarcı tavırları seyyahları rahatsız etmenin, sıkıp bunaltmanın yanı sıra seyyahların özgürlüklerine müdahale gibi de düşünülebilir. Oysa İngiliz seyyah Miss Haft ile Osmanlı seyyahları seyahatleri sırasında ortak hareket etmenin özgürlüğünü yaşarlar. Bu açıdan romanda, İngiltere ve İngilizler ile her anlamda ortak hareket etmek mümkünken Rusya ve Ruslarla bunun pek mümkün görünmediği fikri dikkat çeker.

Bununla birlikte yazar başlangıçta İngilizler hakkında olumlu düşüncelere sahipken daha sonra İngiltere'nin Osmanlı üzerindeki değişen politikaları neticesinde taraf değiştirmiştir. İngiltere'ye güvenmeyen II. Abdülhamit'e paralel olarak "II. Abdülhamit'e yakınlığını bildiğimiz muharririn (...)" de İngiltere'ye güvenmediği ve alternatif çözüm noktasında padişaha yaklaştığı görülmektedir. Bu noktada Ahmet Mithat Efendi yönünü Rusya'ya çevirir. Ahmet Mithat'ın *Acayib-i Âlem*'de Rusya'dan gelebilecek tehlikeleri gösterirken bir taraftan da yeni bir dost arayışı içine

³ İngiliz yöneticiler Osmanlı Devleti'nin artık yeterince güçlü olmadığını, Hint yolunun güvenliğini kendi başına sağlayamayacağını anlamışlar ve sonrasında Rusya'nın Boğazlara ve İstanbul'a, Fransa'nın da Ortadoğu'ya yerleşmelerini önlemek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu dağılmaktan korumak için çeşitli yollar denemişlerdir. Bk. Ülman, 1985: 273-284.

girdiği söylenebilir.⁴ Romanda Rusya'dan gelebilecek tehlikeler İngiliz Miss Haft aracılığıyla gösterilmektedir. Ruslar, Haft için "tehlike" çağrışımlarıyla yansıtılırlar. Miss Haft'a göre Ruslar, dünyanın en büyük milleti olmak arzusundadırlar. Haft, o dönemin siyasi durumuna da gönderme yaparak Rusların, dünyanın en güzel yeri olarak tanımladığı İstanbul'u ve "bizim" (s. 147) diyerek hatırlattığı İngiliz sömürgesindeki Hindistan'ı istediklerini belirtir. Onun söylemlerinden hareketle İngiliz kadınının Rusya'ya bakışında siyasi ve politik bir duruş dikkat çeker.

Yazarın eserlerinde İngilizler Balkanlar'daki politikalarıyla da verilir. Bu çerçevede yazarın *Arnavutlar Solyotlar* (1889) ve *Gönüllü* (1898) gibi geç dönem metinlerinde Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan eyalet beylerini ve Rum isyancıları destekleyen bir İngiltere imajı çizilir.

Yazarın eserlerinde İngilizlerin dünyadaki dağılım alanlarına da vurgu yapılmaktadır. *Acayib-i Âlem* romanında kuzey kutbuna yakın yerlerde turist olarak bulunan İngilizler'e, Mısır, Rusya,

⁴ *Yeni Vakit (Novoy Verima)* gazetesinin 10 Mart 1897 tarihli ve 7555 numaralı sayısında, İstanbul muhabinirinin Ahmet Mithat Efendi ile gerçekleştirdiği bir söyleşi yayınlanmıştır. Boğazlar konusunda Rusya ve İngiltere arasında kalan Osmanlı'nın durumuna ve *Acayib-i Âlem* romanına ışık tutacağını düşündüğümüz yazarın bu söyleşide siyasi açıdan Rusya'ya yakınlaşma çabasını gösteren ifadeleri şu şekildedir: "Rusya ve Türkiye'nin üçüncü ülkelerin aracılığı olmaksızın bir araya gelip anlaşması lazım. (...) Bu sırada bizim hâlimiz çok kötüleşti. Başka bir devletin yardımı olmaksızın Avrupa devletinin hırs ve doymazlıklarına karşı bağımsızlığımızı korumaya gücümüz kalmadı. İngiltere ve Rusya arasındaki durumumuz sandal ile dümençi arasındaki ilişki gibidir. Birine çok az meyletsek diğerinin üstümüze gelişinden zarar görüyoruz. Karşı koyacak gücümüz olmadığını ve Boğazlar'dan başka alınabilecek bir şeyimiz kalmadığını bildiklerinden, bizim ile de Rusya ile de boğazlaşmaya hazırlar. Bir vakit Türkiye'yi paylaşmaya niyetlenirler. Bizim Rusya'ya dayanmaya ve onun yardımına ihtiyacımız var. Ancak Boğazlar'ı açmak ya da Rusya'ya vermek Türkiye'nin elinde olan bir şey değil. Biz bugün Boğazlar'ı Rusya için açsak ertesı gün, İngiliz filosu gelip işgal edecektir. Bu yüzden tamamını açmak ya da tamamını ele geçirmek yerine komşuluk ilişkileri uyarınca bazı savaş gemilerine geçiş izni vermenin yanısıra Sultan'ın dostluğuyla kanaat etmek en doğrusudur. (...) Rusya ile yakınlaşmak gerektiğini on iki senden beri yazıp söylüyorum; hatta Sultan'a da anlattım. Bizim için iki seçenek var: Ya İngiltere ya da Rusya. İngiltere'ye dayansak o bizi tamamen yutar. Boğazları alıp İstanbul'u işgal eder. Ama Rusya mantıklı bir devlet olduğundan Boğazlar'ı alsa da İstanbul'a girmez. Anadolu'yu almak yeryüzünde halifeliği ortadan kaldırmak demek olacağından Rusya buna teşebbüs etmez. Çünkü buna yeryüzündeki Müslümanlar razı olmazlar. Rusya'da da milyonlarca Müslüman var." Alıntı için bk. Kaygana, 2012: 253-254.

Amerika, Fransa, İstanbul ve Rumeli’de varlık gösteren, sosyal hayatın içinde yer alan İngilizler eklenir.

Etnisite: Yazar diğer tüm etnik unsurlarda olduğu gibi İngilizleri de değerlendirirken kendi kültürünü merkeze koymaktadır. Burada yazarın kendi kültürünü merkeze koyan ve diğer kültür coğrafyalarını o nokta ve standartlara göre değerlendiren tavrı dikkat çeker. Bu bağlamda kölelik, din, adalet, ahlâk, medeniyet, terakki, eğitim, siyaset gibi meselelerde fikirlerini İngiltere’yi temsil eden İngiliz karakterler üzerinden verir. Eserlerinde bir anlamda başka kimlikleri, coğrafyaları tanıtmaya, onlarla ilgili okura haber/bilgi verme amacı güden yazar, kimi zaman da etnik coğrafyaları birbiri içinde değerlendirir. Böyle durumlarda mukayesenin yönü genişler. Meseleler doğu-batı, kuzey-güney eksenleri doğrultusunda uzanırken son noktada kendi kültürünü üstün tutan bir bakış sezilir. Bu durum yazarı, “etnosantrizm”e yaklaştırmakta, ancak Ahmet Mithat Efendi’de etnosantrizmin yol açtığı yabancı korkusu/düşmanlığı (zenofobi) ya da ayrımcılık ve ırkçılık görülmemektedir.⁵

Yazarın bazı romanlarında etnik kategoriler içinde erkek ve kadın görünüşleri dikkat çeker. Steve Fenton, etnisitenin sınırlarının cinsiyete bağlı olduğundan ve etnik kimliğin belirlenmesinde cinsiyet atıflarına dayanıldığından söz eder (Fenton, 2001: 79). Ahmet Mithat, *Acayib-i Âlem*’de İngiltere’yi etnik cinsiyet üzerinden tanımlamaktadır. Romanda İngiliz kadın seyyah İngiltere’yi, Rus Kontes, Rus Prenses ve Rus kadınları (ismi sıkça geçen İmparatoriçe Katerina) Rusya’yı, Osmanlı erkek seyyahlar ise Osmanlı coğrafyasını temsil etmektedirler. Osmanlı toprakları, erillik üzerinden, İngiliz ve Rus coğrafyası ise dişillik üzerinden tanımlanmaktadır.⁶ Romanda Osmanlı devletinde kadın imparatoriçenin

⁵ Aynı dönemlerde kendilerini etniklikten arındırıp, Arap, Hint, İtalyan, Kızılderili ve Amerika yerlilerini etnik ilan eden Amerikalılarda bu tür bir ayrımcılık ve ırkçılık en vahim hâliyle kölelik olarak başlamış, yaklaşık dört yüz yıl sonra ikinci ve üçüncü sınıf vatandaşlığa dönüşmüştür. Daha sonra ise çeşitli kurum ve politikalarla tarihsel mesafe kapatılmaya çalışılmıştır. Bk. Somersan, 2004: 24-25.

⁶ Ahmet Mithat Efendi’nin Rusya ve İngiltere düzlemindeki “dişi”leştirme olgusu, alteritist düşüncenin bir neticesidir denebilir. XVIII. yüzyıldan itibaren bütün bir Avrupa sömürgeleştirme süreci boyunca “öteki” toplumlar, ülkeler ve kültürler bir kadın erotizmi imajı ile görülmüş ve düşünülmüştür. Bk. Loomba, 2000: 176-198. Andı, buna karşılık Doğulu aydının Batı algılayışı içinde de bu imgenin önemli bir yer tuttuğundan söz eder. Batılı şehirlerde kadınların güzelliklerine özellikle dikkat edilmesi, kadın-erkek ilişkilerindeki

olmadığı vurgusu da bu açıdan anlamlıdır. Suphi ve Hicabi'nin temsil ettiği Osmanlılar, kadın seyyah; Miss Haft'ın temsil ettiği İngilizler ise erkek seyyahlar gözünden aktarılır. Bu nedenle Miss Haft'ın değerlendirmelerinde Osmanlı erkekleri onun için “bir kız kardeş” (s. 229, 193, 319), “iffetli birer kadın” (s. 319) iken Osmanlı erkeklerinin gözünde de İngiliz kadını âdeta erkek gibidir ve Rus kadınının aksine ahlâklı, iffetli, eğitilmiş ve bilgilidir. Erkek gibi cesur olma konusunda Osmanlı seyyahlarıyla boy ölçüşecek durumdadır. Osmanlı seyyahları da bilgi, eğitim, öğrenmeye ve seyahate olan meraklarıyla İngiltere'yi temsil eden kadın seyyahla boy ölçüşebilir. Ancak tüm bunların ötesinde yazarın, Osmanlı'nın erkek seyyahları nezdinde Osmanlı Devleti ve halkına atfettiği temeldeki üstünlük mesajları sezilir.

Yazarın eserlerinde halkları tanımlamak için kullandığı kelimeler egemenlik/tabilik, üstünlük/aşağılık statüleri, ayrıcalık/lekeleme, ilerleme/gerileme çağrışımları taşımaktadır. Genel olarak bakıldığında *Acaıyb-i Âlem*'deki İngiliz Miss Haft'a göre Osmanlı, alicenap millet, yerli Hıristiyanlarla kol kola, güçlü, hâkim bir ümmettir. Yumuşak, mülayim, şefkat ve vicdan sahibidir. Lütufkâr, iffetli, ağırbaşlı, terbiyeli, cömert ve ahlâklıdır. Sözleri serttir, kıskançtır. İlim, fen ve yabancı dile meraklıdır. Dalkavuk, ikiyüzlü, zevzek değildir. Fuhşengizane tebessümleri yoktur. Kendilerinden, millî duruşlarından ödün vererek Avrupalı olmamışlardır yahut olmamalıdır. Din taassubu yoktur. İngiliz halanın da içinde yer aldığı Avrupalılara göre ise Osmanlılar barbar, “behâyim-i müfteriseden farksız mahlûk” (s. 318, 319) turlar. Kötü huylu, sert mizaçlı, sihre meraklı, Hıristiyan düşmanı ve ıslahları mümkün olmayan esrarengiz şarklılardır. *Felâatun Bey ile Rakım Efendi*'deki İngiliz Ziklas ailesine göre ise Osmanlı erkeğini temsil eden Rakım, güzel ahlâklı, tok gözlü, sadakatli, güvenilir, iffetli, insancıl ve mürüvvet sahibidir. Miss Haft'a göre Ruslar ise özlerini kaybetmiş, arada kalmış, Avrupalı olamamış, Asyalılıktan kurtulamamış, büyüklük peşinde koşan tehlikeli bir millettirler. Ayrıca Ruslar müsrif, fuhşa düşkün, rüşvete meyilli, yılışık, sırnaşıktırlar ve tuhaf bir sanat anlayışına sahiptirler.

serbestlik vurgusu, zihinlerde daha “dişi” bir toplum canlanması bunlar arasındadır. Buna ek olarak Andı, Ahmet Mithat Efendi'nin 1889'da Stockholm'de düzenlenen 13. Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi'nde yaptığı konuşmada oryantalist bakış açısının Doğu'yu “dişi”lik ve “şehvî”lik gibi yanlış bir perspektiften gördüğü, bu görüşün nerelerde aksadığı üzerinde durduğunu belirtir. Bk. Andı, 2005: 16; Findley, 1999: 18-19.

Görüldüğü gibi milletlerin tanımlamaları yapılırken seçilen ve bir anlamda birtakım kalıplaştırmalara da işaret eden bu kelimelerin, kültürel ve siyasi çağrışımları oldukça kuvvetlidir. Tanımlamalar, coğrafya ve o coğrafya üzerinde yaşayanların karakterini ve onlara yönelik algıyı gözler önüne sermektedir. Elbette bunda yazarın içinde bulunduğu kültürel ortamı ve siyasi görüşlerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Tüm bu tanımlamaların odak noktasında ise Osmanlı coğrafyası vardır. Farklı algılar üzerinden verilen bu türden adlandırmalar, bir geçiş ve bunalım dönemi yaşayan imparatorluğun on dokuzuncu yüzyılına işaret eder. Nitekim bu dönemde gözler devamlı “hasta adam”ı yeniden tanımlamak üzere Osmanlı coğrafyasına çevrilmiştir.

Bireysel eylem düzeyinde etnisite bir özdeşleştirme sinyali dir (Fenton, 2001: 15). Ahmet Mithat’ın da bireysel eylem düzeyinde İngilizleri, Osmanlıyı ve diğer etnik unsurları bir özdeşleştirmeye tabi tuttuğundan söz etmek mümkündür. Topluluklararası etkileşim/deneyim sonucunda bir özdeşleşme gerçekleşir. Bu bağlamda yazar da karakterlerini birbirine yaklaştırır. İngiliz kadını, Osmanlı kadını yahut erkekleri kadar iffetlidir. Osmanlı erkekleri İngilizler gibi eğitime ve seyahate meraklıdır. Yine Osmanlı seyyahların, Miss Haft’ın İngiliz halasını âdeta İngiltere imparatoriçesini selamlar gibi selamlamaları da aynı bağlamda değerlendirilebilir. *Acayib-i Âlem*’de Rus olmakla Asyalı olmak özdeştir. *Felâtn Bey ile Rakım Efendi*’de ise Rakım tıpkı İngilizler gibi son derece dakiktir. Rakım, İngiliz Ziklas ailesinin gözünde misafirden de ötedir; âdeta aileden biri sayılır. Özdeşleşme yoluyla farklı kültürler arasında kurulacak yakınlığın ölçülerinden biri de *Acayib-i Âlem*’de İngiliz ve Osmanlı seyyahların birbirleriyle öğünlerini paylaşmaları, birlikte çalışmaları, gezmeleri ve en nihayetinde evlilik yoluyla kurulan akrabalık ilişkisidir. Nitekim romanda İngiliz ve Osmanlı seyyahların evlilikleri kültürel birleşmenin bir yolu olarak verilmekte ve bu durum, yek dil, yek cisim bir senteze tekabül etmektedir. Romanda evliliğin, yani birleşmenin İngilizle gerçekleşmesi de henüz yönünü tamamen Rusya’ya dönmemiş yazar için ilginç bir veridir.

Sonuç

Sonuç olarak elde edilen veriler yazarın incelenen birkaç eserindeki İngiliz figürü üzerindedir. Bahsedilen eserlerin dışındaki eserlerinde de çeşitli bağlamlarda İngiliz, İngilizlik ve İngilte-

re imajlarına rastlamak mümkündür.⁷ Görünen odur ki on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişen sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik birtakım olaylar, yazarın İngilizlere/İngiltere'ye bakışını etkilemiştir. Başlangıçta daha ılımlı, anlaşmaya, uzlaşmaya dayalı bir tavır varken, artık 1897-98 Osmanlı-Yunan savaşlarının yaşandığı dönemde yazarın bakışı bir gerçekliğe işaret eder. O da Osmanlı Devleti'nin diğer devletler arasında yalnız olduğudur. Yazar eserlerinde, eserlerin yazıldıkları tarihlerin siyasal ortamına da göndermelerde bulunacak şekilde İngiltere'nin ve Osmanlı'nın zaman içerisinde değişen, dönüşen ilişkilerine vurgu yapar, müttefik arayışları içerisinde İngiltere-Rusya arasında kalan Osmanlı siyasetinin ve toplumunun açmazlarına, arayışlarına işaret eder. Bir anlamda yazarın İngiltere ile ilgili tavrı II. Abdülhamit'in İngiltere siyasetiyle paralellik gösterir. Osmanlı-İngiltere ilişkisi hem Osmanlı siyaseti hem de yazarın romanlarındaki algı bakımından tarihsel süreç içinde şöyle özetlenebilir: Dostluk, güvensizlik, müttefik arayışları, tamamen kopma.

Ahmet Mithat'ın İngilizleri tanıtırken bakışının tek taraflı olmadığı gözlemlenir. Yazarın sözcüsü konumundaki roman kahramanları İngilizleri tanımlar ve anlamaya çalışırken, İngilizler de Osmanlı'yı tanımaya ve anlamaya çalışırlar. Yazar İngilizler gözünden olumlu Müslüman-Türk/Osmanlı imajını tanıtır.⁸ Yazarın amacı Osmanlılar hakkındaki önyargıları gidermek ve yabancı neşriyatta Osmanlı aleyhinde yazılanları yine İngilizler aracılığıyla eleştirmektir.⁹ Böylece Osmanlı Devleti'nde daha eşitlikçi bir sosyal hayatın varlığı vurgulanacaktır.

⁷ *Karnaval*'da (1881) servetini sefahat hayatında harcamış arabacı Viktor Hag; *Hayret*'te (1885) çizilen olumsuz İngiliz imajı; *Ahmet Metin ve Şirzat*'ta İngiliz yatağı olan Korfu adası, güç gösterisi için saray yaptıran İngiliz imajı; *Zeyl-i Hasan Mellah*'ta Fransızların Mısır'a girmelerini engelleyen İngilizler söz konusu edilirler. Bununla birlikte İngilizler *Acayib-i Âlem*'de rüşvet almayan bir millet oluşlarıyla, temizlik konusundaki orta halli tutumlarıyla; *Felâton Bey ile Rakım Efendi*'de meraklı bir millet oluşlarıyla, kinci tutumlarıyla, vakit konusundaki dakiklikleriyle ve *Paris'te Bir Türk* romanında ise kimi zaman da kibirli oluşlarıyla yansıtılırlar.

⁸ Erken dönem Türk romanında Osmanlı kimliği ile ilgili bir çalışma için bk. Gökçek, 2012: 155-167.

⁹ Yazar, birçok romanında idealize edilmiş Osmanlı kahramanlar üzerinden Avrupa'nın İstanbul ve Türkler hakkındaki olumsuz intibalarını düzeltmeye çalışır. *Paris'te Bir Türk* romanının kahramanı Nasuh, *Ahmet Metin ve Şirzat* romanının kahramanı Ahmet Metin, *Acayib-i Âlem* romanının kahramanı Suphi buna örnek teşkil ederler. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Okay, 2008: 47.

Ahmet Mithat çeşitli sosyal ilişkiler ağı içinde, örneğin davetlerde, yemeklerde, sandal gezilerinde, uzun soluklu seyahatlerde, ulaşım araçlarında (tren, vapur gibi) İngilizleri diğer unsurlarla (Osmanlı, Fransız, Rus gibi) bir araya getirir. Onları sosyal ilişkiler ağı içindeki görünüşleri, yapıp etmeleriyle yansıtır. Kalabalık ortamlarda muhtelif fikirler arasında İngilizlerin siyasete, esarete, dine, sanata, kültüre, kadın-erkek ilişkilerine ve diğer toplumlara dair görüşleri ayrıcalık kazanır.

Eserlerinde kültürel alışverişe, evlilik yoluyla kültürel birleşmeye, özdeşleşmeye, uyum sağlamaya, çok kültürlülüğe önem veren Ahmet Mithat, yerel özelliklerin, İngiltere'ye, İngilizlere has unsurların, o bölgeye özgü davranış, duyuş ve düşünüş biçimlerinin önemini vurgular. İngilizlere ait olumlu-olumsuz özellikler üzerinde dururken bakışında ayrımcılık ve ırkçılık sezilmez. Aynı zamanda çoklukta bütünü arayan yazar, İngilizlerin ve onların da temsil ettiği Batılı bakışın gözünden Osmanlı coğrafyasına özgü olan yerli, kültürel ve sanatsal unsurları saptamaya çalışır. Bir bakıma diğer etnik unsurlar üzerinden Osmanlı ülkesinin "kimlik kartı"nı çıkartır.

Kültürel farklılık elbette ayırıcı özellikler ve bölgesel unsurlarla alakalıdır. Bu bağlamda Ahmet Mithat'ın romanlarında İngilizlere ait fiziksel/biyolojik (ırk) ve kültürel/soy (etnik) özelliklerine yapılan göndermelerin, İngiltere-Osmanlı siyaseti, ilişkisi, alışverişine ait söylemlerin okuyucuya yol göstermesi bakımından önemli olduğu ve tüm bunların bir döneme, bir dönemin arayışlarına, beklentilerine, red ve kabullerine, açmazlarına, hayal kırıklıklarına ışık tuttuğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Midhat Efendi (2003), *Felâatun Bey ile Rakım Efendi*, (Hzl. Şerife Çağın), Özgür Yay., İstanbul.
- Ahmet Midhat (2000), *Acayib-i Âlem*, (Hzl. Kazım Yetiş), TDK Yay., Ankara.
- Ahmet Midhat (2002), *Arnavutlar Solyotlar*, (Hzl. Nuri Sağlam ve Fatih Andı), TDK Yay., Ankara.
- Ahmet Midhat (2003), *Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi*, (Hzl. Fatih Andı), TDK Yay., Ankara.
- Ahmet Midhat (2000), *Gönüllü*, (Hzl. Erol Ülgen), TDK Yay., Ankara.

- Ahmet Midhat (2013), *Ahmet Metin ve Şirzat*, (Hzl. Fazıl Gökçek ve Özlem Nemutlu), TDK Yay., Ankara.
- Ahmet Midhat (2000), *Hayret*, (Hzl. Nuri Sağlam), TDK Yay., Ankara.
- Ahmet Midhat (2000), *Paris'te Bir Türk*, (Ed. Erol Ülgen), TDK Yay., Ankara.
- Ahmet Midhat (2000), *Karnaval*, (Hzl. Kazım Yetiş), TDK Yay., Ankara.
- Ahmet Midhat (2000), *Zeyl-i Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar*, (Hzl. Ali Ş. Çoruk), TDK Yay., Ankara.
- Ahmet Midhat (2001), *Letâif-i Rivayat*, (Hzl. Fazıl Gökçek ve Sabahattin Çağın), Çağrı Yay., İstanbul.
- ANDI, M. Fatih (2005), "Bir Medeniyet Algılaması Olarak Ahmet Midhat Efendi'nin Paris'i", *İlmî Araştırmalar* 20, s. 7-25.
- ASLAN COBUTOĞLU, Serap (2014), *Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Karadeniz ve Çevresi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- BİLGİÇ, Neşe (2008), *Ahmet Midhat Efendi'nin Letâif-i Rivâyât Adlı Eserinin "Edebiyat Coğrafya Merkezli" İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- FENTON, Steve (2001), *Etnisite Irkçılık, Sınıf ve Kültür*, (Çev. Nihat Şad), Phoenix Yay., Ankara.
- FİNDLEY, Carter (1999), *Ahmet Midhat Efendi Avrupa'da*, (Çev. Ayşe Anadol), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- GÖKÇEK, Fazıl (2006), *Osmanlı Kapısında Büyüme (Ahmet Mithat Efendi'nin Hikâye ve Romanlarında Gayrimüslim Osmanlılar)*, İletişim Yay., İstanbul.
- GÖKÇEK, Fazıl (2012). "Tanzimat Dönemi Türk Romanında Osmanlı Kimliği", *Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*, Dergâh Yay., İstanbul, s. 155-167.
- GÜRANİ ARSLAN, Nur (1995), "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Yabancılar", *Türk Dili Dergisi*, 521, s. 590-600.
- KARAL, E. Ziya (1988), *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1908)*, TTK Yay., Ankara.
- KAYGANA, Mehmet (2012), "Rusya Matbuatı ve Ahmet Midhat Efendi", *Şerif Aktaş'a Armağan*, Kurgan Edebiyat Yay., Ankara, s. 253- 254.
- KEFELİ, Emel (2006), *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, 3F Yay., İstanbul.

- LOOMBA, Ania (2000), *Kolonyalizm Postkolonyalizm*, (Çev. Mehmet Küçük), Ayrıntı Yay., İstanbul.
- OKAY, Orhan (2008), *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Dergâh Yay., İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2010), *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.
- SAİD, Edward W. (2008), *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, (Çev. Berna Ülker), Metis Yay., İstanbul.
- SOMERSAN, Semra (2004), *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- ÜLMAN, Halûk (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 1*, İletişim Yay., İstanbul, s. 273-284.